

Zorica Kuzmanović

*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

zoricakuzmanovic@gmail.com

Uloga homerske epike u arheološkom istraživanju*

Apstrakt: Istraživanje pretpostavljene istorijske svedočanstvenosti Homerovih epova, *Ilijade* i *Odiseje*, bilo je, tokom većeg dela istorije klasične discipline, zasnovano na potrebi da sadržaj epova, ili bar neki njegovi delovi, budu empirijski potvrđeni kao istorijski realitet, a arheološka istraživanja su viđena kao način da se, na osnovu materijalnih dokaza, dođe do takve potvrde. Okolnosti i istraživački trendovi koji su uticali da ovakav pristup Homeru kao istorijskom izvoru, postane dominantan, pojašnjeni su u prvom delu rada.

Osim arheologije, istaknutu ulogu u artikulisanju pomenutog problema imao je antropološki pristup Milamana Parija (Milman Parry) i njegovih nastavljača koji su utvrdili usmeni karakter Homerovog epskog jezika. I mada je ovo konkretno otkriće danas ostalo ključno za razumevanje Homera kao istorijskog izvora, ipak, drugi važni zaključci do kojih se došlo u antropološkom istraživanju Homerove i druge usmene tradicije, nisu, još uvek u punoj meri, sagledani i iskorišćeni iz perspektive arheološkog istraživanja. S tim u vezi, u drugom delu rada biće izložen predlog da se istorijska svedočanstvenost Homerovog dela sagleda iz jedne opšte, antropološke perspektive, kako bi se tim putem artikulisale i druge, alternativne vizure za korišćenje Homera u arheološkom istraživanju. Konkretnije, Homer će biti predstavljen kao istorijski izvor za razumevanje kulturne promene koja bi mogla stajati iza činjenice da je relativno dug kontinuitet usmenog predanja i pevanja herojskih epova ušao u novo poglavlje svoje istorije u toku arhajskog doba kada su epovi, zahvaljujući širenju tehnologije pisma, po prvi put zapisani i time, na neki način, prevedeni iz usmenog u pisani medij komunikacije.

Ključne reči: Homer, mlađe bronzano doba, gvozdeno doba, arhajsko doba, pismeno vs. usmeno društvo, herojsko doba, društveno sećanje

Uvod

Iako je oduvek bilo onih koji su Trojanski rat, opisan u *Ilijadi* i *Odiseji* smatrali realnim istorijskim događajem, ipak u vreme formiranja klasične discipline u 18. i 19. veku, Homerovi epovi su mahom tretirani kao umetnička dela, pre nego kao istorijska svedočanstva. Rasprava o dostignuću Homerove umetnosti, koja

* Rad je nastao kao rezultat rada na projektu „Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (br. 177008).

datira još iz vremena antike, oživela je u postrenesansnom periodu iznoseći na videlo staru dilemu – da li je postojao istorijski pesnik Homer koji je autor epova u celini, ili je, kako su neki tvrdili, konačna verzija epova nastala naknadnim spajanjem i kombinovanjem različitih pesama, fragmenata i autora. Ova i slična pitanja kulminirala su u debati koja se povelala među klasičnim filozofima 19. veka u vezi sa tzv. *homerskim pitanjem*, a to pitanje se ticalo, pre svega, okolnosti nastanka konačne književne kompozicije *Ilijade* i *Odiseje* (Ong 1982, 18–20). U ondašnjim intelektualnim i naučnim krugovima, posvećenim vrednovanju uloge i značaja antičkog grčkog nasleđa u kontekstu opšteg kulturnog i civilizacijskog razvoja (Babić 2008; Dietler 2005, 37; Dyson 2006; Morris 1994, 16–18; Settis 2006, 41–43), Homerovi epovi su dakle imali status književnog, odnosno umetničkog dela, pre nego ulogu istorijskog izvora. Ipak, književno-istorijska analiza koja se povelala oko *homerskog pitanja* imala je i druge dalekosežne posledice po razvoj istorijskih nauka, kao i nekih opštih antropoloških perspektiva u pogledu razvoja kulture. Naime, pošto je u prvoj polovini 20. veka utvrđeno da je Homerov jezik usmenog karaktera, koji se kumulativno razvijao tokom stotina godina usmenog pripovedanja i prenošenja (Parry 1971), to je naučnu zajednicu vodilo ka pretpostavci, da se kroz usmenu tradiciju moglo sačuvati kakvo-takvo sećanje na prošlost o kojoj nije ostao nijedan drugi pisani trag (Elder 2013, 144). Lingvistički zaključci o usmenoj prirodi epskog jezika svojstvenog Homerovim epovima, podstakli su buduće brojne istorijske i arheološke argumentacije koje pokušavaju dokazati istoričnost Homerovog „herojskog doba“ (Vidal-Nake 2003, 23–42). Drugim rečima, pošto je društvo opisano u epovima pretpostavljeno kao istorijski realitet o kojem je sećanje sačuvano kroz usmeno predanje, ostalo je na naučnoj zajednici da dokaže postojanje tog društva u konkretnom istorijskom vremenu i prostoru. Tim putem, usmena tradicija sačuvana kod Homera zadobila je status najranijeg pisanog izvora za ranu grčku istoriju, odnosno praistoriju, podelivši stručnu zajednicu, na one koji su davali primat kasnom bronzanom (15–12. vek p.n.e.) (Belgan 1962; Nilsson 1933) i druge koji su Homerovo društvo radije povezivali sa starijim gvozdenim dobom (11–8. vek p.n.e.) Egeje (Finley 1981; Dickenson 1986, 2006; Lemnos 2000). Najzad, formulisana je i treća hipoteza, da Homerovi epovi odslikavaju društvene prilike vremena u kojem su zapisani u verziji u kojoj ih mi danas poznajemo, nekad tokom arhajskog perioda (8–6. veka p.n.e.) (Coldstream 1976; Morris 1986, 1987; Osborne 1996).

Kao što će se videti u nastavku rada, argumenti i kontra-argumenti koji su iznošeni u pogledu hronološke kontekstualizacije Homerovog „herojskog doba“, nisu na kraju krajeva doprineli konačnom razrešenju ove dileme. Štaviše, rezultati višedecenijskih pokušaja da se u sprezi istorije i arheologije potvrdi istoričnost Homerovog sveta, proteklih decenija iznova se promišljaju i dovode u pitanje. S tim u vezi, u završnici ovog rada biće izložen predlog da se istorijska svedočanstvenost Homerovog dela sagleda iz jedne opšte, antropološke perspektive (Goody 1977; Ong 1982), kako bi se tim putem artikulisale

i druge, alternativne vizure za korišćenje Homera u arheološkom istraživanju. Konkretnije, Homer će biti predstavljen kao istorijski izvor za razumevanje kulturne promene, koja bi mogla stajati iza činjenice da je relativno dug kontinuitet usmenog predanja i pevanja herojskih epova ušao u novo poglavlje svoje istorije tokom arhajskog doba pošto su epovi tada, zahvaljujući širenju tehnologije pisma, po prvi put zapisani i time, na neki način, prevedeni iz usmenog u pisani medij komunikacije. Ukratko, sugeriše se kako bi Homer mogao imati potencijalno važnu ulogu ina polju arheološkog istraživanja koje se poslednjih decenija najčešće formuliše kao *arheologija sećanja* čiji je osnovni cilj razumevanje fenomena društvenog (kolektivnog) sećanja, sa naročitim akcentom na ulogu materijalne kulture u procesu uspostavljanja datog sećanja (Alcock 2002; Van Dyke 2011; Van Dyke and Alcock 2003).

Homersko pitanje

Da li je postojao istorijski pesnik Homer koji je autor epova u celini ili je konačna verzija *Ilijade* i *Odiseje* nastala spajanjem i kombinovanjem različitih pesama, fragmenata i autora? Tako je glasilo *homersko pitanje* koje su kao svojevrstan naučni problem postavili klasični filolozi, ali i drugi intelektualci 19. veka?

I dok je većina stručnjaka zastupala mišljenje da konačna verzija epova predstavlja kompilaciju različitih pesama i autora, s druge strane opstajale su pristalice teze da su oba epa izrazito strukturirana i umetnički konzistentna, tako da je nemoguće tvrditi da su rezultat nasumičnog spajanja kasnijih redaktora, već da se svakako radi o individualnom umetničkom ostvarenju. Debata po pitanju autorstva i umetničkog karaktera *Ilijade* i *Odiseje* koja je trajala više od jednog veka, podelivši stručnu javnost na tzv. analitičare i unitariste (Morris 1986; Ong 1982, 18–20; Vidal-Nake 2003, 23–42), privedena je kraju tridesetih godina 20. veka kada je prevladalo tumačenje Milmana Parija (Milman Parry) da su Homerovi epovi rezultat zapisivanja usmene narodne poezije, koja je tradicionalno pevana i govorena, odnosno koja je nastajala i bila prenošena kroz usmenu komunikaciju (Parry 1971). Polazeći od teze da forma epskog heksametra odlučujuće utiče na izbor Homerovih reči, Pari je naglasio da je specifičnost usmenog stvaralaštva u postojanju unapred spremnih, standardizovanih jezičkih formula i izraza, kao i repertoar standardizovanih tema i motiva koje je narodni pesnik, potom, kombinovao i spajao po sopstvenom nahodanju i umešnosti, od prilike do prilike. Time je na neki način potvrđeno analitičko stanovište o kompozitnoj prirodi Homerovih epova, s tim da je Pari prethodnu raspravu proširio i usmerio u jednom sasvim novom pravcu. Za razliku od analista, koji su nastojali da prepoznaju i identifikuju različite autore i naknadno spojene, pevanja kako bi rekonstruisali istoriju i proces nastanka konačne kompozicije, Pari je isticao

važnost standardizovanih jezičkih formula koje su se kumulativno razvijale i uspostavljale tokom stotina godina usmenog pevanja. To je doprinelo novom istraživačkom stanovištu da je Homerove epove potrebno razumeti i analizirati kao oblik usmenog stvaralaštva, koje je nastajalo i prenošeno usmenim putem i koje se s tim u vezi, bitno razlikuje od kasnijih pisanih, autorskih književnih formi. Iz istog razloga može se tvrditi da je pesnik Homer, stvaran ili izmišljen, bio samo jedan u nizu rapsoda i pripovedača, koji su vladali ovim epskim jezikom, i stoga bili čuveni po svojim mitskim i drugim istorijskim pričama. Osim toga, tvrdi se da su *Ilijada* i *Odiseja* u verziji koju danas čitamo nastale kao krajnji rezultat pesničkih takmičenja koja su se održavala u vreme brojnih panhelenskih festivala, poput Panatenejskih svetkovina u Atini. Periodično okupljanje različitih grčkih zajednica u vreme festivala zahtevalo je da se, osim fizičkog primirja, uspostavi i primirje među često sukobljenim lokalnim herojskim tradicijama. *Ilijada*, koja okuplja brojne grčke heroje i zajednice različitog porekla, mogla je nastati kao rezultat ovih periodičnih „primirja“ kojima je herojski performans (pesničko nadmetanje) služio za uspostavljanje društvenih odnosa i uopšte održavanje političkog života (Elmer 2013). Ukratko, nakon prelomnog momenta koje je donelo Parijevo istraživanje, raspravao tzv. *homerskom pitanju* dalje je usmerena ka pitanju značaja i primata koji ima, ili nema, epski jezik u odnosu na kreativni doprinos i talenat pevača-,kompozitora“ koji je uobličio konačnu verziju epova.

Homer kao istorijski izvor

I dok se u vodećim krugovima klasične discipline i dalje živo raspravljalo o umetničkom karakteru *Ilijade* i *Odiseje*, na marginama naučne zajednice pomaljalo se druga dilema: da li su događaji opisani u epovima isključivi plod narodne i pesničke imaginacije, ili, pak, opisuju realne istorijske okolnosti i dešavanja iz prošlosti? Drugim rečima, da li se Trojanski rat nekada desio, da li su čuveni heroji, njihove voljene supruge, verne sluge i uopšte društvo koje Homer opisuje nekada postojali, kada je to moglo biti i kako bi se to moglo dokazati? I dok su vodeći stručnjaci 19. veka mahom bili uzdržani, ili su davali odrične odgovore na ovo pitanje, šira javnost je sa oduševljenjem prihvatila vesti o Šlimanovim (Heinrich Schliemann) arheološkim istraživanjima u Troji (1871–1873) i Mikenima (1876), koja su, po rečima ondašnje štampe, dokazala da se Trojanski rat jednom zaista zbio.

Kasnija arheološka i istorijska istraživanja pobila su većinu Šlimanovih navodnih otkrića, pokazavši da su arheološki slojevi i ostaci sa Hisarlika, kao i oni iz Mikene bar nekoliko vekova stariji od vremena kada se Trojanski rat, ukoliko ga je ikada bilo, mogao datovati (13–12. vek p.n.e). Ipak Šlimanova greška prilikom datovanja tzv. *Prijamovog blaga* ili *Agamemnonove maske* dovela je, na

neki način, do novog važnog arheološkog otkrića. Revizionarna iskopavanja i nove, stručne ekspertize nad Šlimanovim materijalom otkrile su jedan novi hronološki horizont, odnosno period u razvoju kulture u egejskom području koji se na neki način mogao povezati sa kulturnim odlikama klasične grčke epohe, a koji je ipak bio duboko praistorijski (Morris and Powell 2006, 42–71; Osborne 1996, 137–160). Reč je mikenskoj kulturi koja je obeležila epohu mlađeg bronzanog doba u Egeji, odnosno kasnoheladski period, kako je to formulisano od strane arheologa već na početku 20. veka. Uprkos brojnim nepodudarnostima između arheoloških ostataka pripisanih mikenskoj kulturi kasnog bronzanog doba i kulturnih obrazaca i praksi koji se nalaze u Homerovim opisima „herojskog doba“ (Dickinson 1986), impresivni ostaci mikenskih palata kao i primerci zanatskih proizvoda i umetničkih predstava koji su u narednim decenijama otkrivani u Tirintu, Mikeni, Pilosu, Knososu i Atini, dovodeni su, sve učestalije, u vezu sa svetom koji opisuje Homer (Belgan 1962; Nilsson 1933).

Pristalice mišljenja da Homerovi epovi potiču iz kasnog bronzanog doba i da stoga svedoče o mikenskoj epohi, sa oduševljenjem su dočekale dugo očekivano dešifrovanje linear B tablica (1952). Za njih je bilo od izuzetne važnosti to što su linearne tablice dokazivale da su stanovnici mikenskih palata govorili jednom arhaičnom formom grčkog jezika, kao i to što su neka od imena kakva imaju čuveni Homerovijunaci poput Ahileja, Hektora ili Oresta posvedočena u dešifrovanim tekstovima. Imena brojnih grčkih bogova poznata iz kasnijih vekova (Zeus, Hera, Poseidon, Hermes, Atena, Artemida), takođe se pominju na linear B tablicama (Chadwick 1970 (1958)). S tim u vezi, usledio je niz pokušaja da se poređenjem naziva mesta koji se pojavljuju kod Homera sa onim koji su pročitani na linearnim tablicama, utvrde moguće lokacije mikenskih centara ili da se već identifikovani lokaliteti sa mikenskim slojevima povežu sa mestima, oblastima i plemenskim grupama kako se pominju bilo na tablicama, bilo kod Homera (npr. Palmer 1961). Tako su već prvi rezultati dešifrovanja bili dovoljni da jedan deo stručne javnosti prihvati stanovište da je „herojska prošlost“ o kojoj je epska tradicija na čelu sa Homerom ostavila brojne pripovesti mogla biti realna i da bi se, s obzirom na grčko poreklo mikenske kulture (u smislu jezika), ovo doba i njegova kultura mogli poistovetiti sa Homerovim „herojskim dobom“.

Samo dve godine potom, u atmosferi žive diskusije koja se povelala oko dešifrovanja lineara B, pojavila se druga veoma važna istorijska studija koja Homerov svet smešta u drugi hronološki i istorijski kontekst, u gvozdeno, pre nego u mlađe bronzano doba. Reč je o, sada već čuvenoj, knjizi američkog istoričara Mouzesa Finlija (Moses Finley), *World of Odysseus* (Finley 1954) u kojoj autor, upravo pozivajući se na dešifrovanje tablice, izlaže niz kontraargumenta za povezivanje Homerovog sveta sa mikenskom epohom. Finli ističe da Homer ne razume princip kraljevske vlasti i visoko birokratizovani svet palatne ekonomije na koji sugerišu tablice Lineara B, te da mikenske palate imaju daleko

više zajedničkog sa centrima na Starom Istoku, nego sa svetom Agamemnona, Ahileja i Odiseja. Takođe upotreba pisma, suštinska za svet mikenskih palata, osim jednog spornog i ambivalentnog pevanja u *Odiseji*, uopšte se ne pominje u Homerovim epovima. Ova i brojna druga nepodudaranja, poslužile su mu da odbaci svaku mogućnost da se Homerov svet poveže sa mikenskom epohom i da, umesto toga, predloži da se društvo o kojem Homer pripoveda smesti u gvozdeno doba Egeje, konkretnije u 10–9. vek p.n.e.

Homerovo „herojsko društvo“ predstavlja, kako je istakao Finli, raznovrsan svet ratnika, svinjara, dadilja, robinja, ali pre svega heroja (*basileusa*) koji su uvek odrasli muškarci u nastojanju da pribave slavu i čast, moć i pobedu. Ovi heroji, odnosno vođe i predstavnici različitih grčkih zajednica su glavni likovi Homerovog pripovedanja i svi drugi koji se pominju u epovima, tu su da, na ovaj ili onaj način, posvedoče status, slavu, moć i hrabrost *basileusa* koji su u isto vreme iratni zapovednici i političke vođe, ali iznad svega heroji i moralni uzori. Realna moć ovih aristokrata počiva, kako pretpostavlja Finli, na veličini njihovih *oikosa*, odnosno gazdinstva kojim upravljaju kao vođe poglavari u ekonomskom smislu, ali još i više u pogledu veličine zajednice, tj. broja ljudi koje okupljaju u okviru svog gazdinstva. Idući tim putem, Finli zaključuje da hijerarhijska struktura Homerovog društva nije naročito kompleksna, već da počiva na jednoj ključnoj liniji podele, na autoritativne poglavare (*basileusi*) i sve druge (seljaci, zanatlije, rapsodi, nadničari, sluge, lekari i sl.) koji svoj društveni status baziraju na pripadnosti nekom od *oikosa*. Ova jednostavna društvena struktura Homerovog društva nema, kako zaključuje Finli, nikakve sličnosti sa visoko birokratizovanim svetom mikenskih palata (Finley 1982 (1954)).

Finli u svom pristupu polazi od pretpostavke da epska tradicija može rasvetliti i pojasniti određene aspekte antičkog društva kao što su opšte prepoznatljive vrednosti, običaji i neke društvene institucije (npr. razmena darova), te da se može koristiti kao istorijski izvor, mada, sa nužnim odustajanjem od kompletne činjenične doslednosti. Drugim rečima, Homerovi epovi su, prema Finliju, u verziji u kojoj su zapisani oko 8. veka p.n.e., sačuvali određeno sećanje i znanje o „herojskoj prošlosti“ bez obzira na izvesne anahronizme svojstvene epskom pripovedanju ili pesničko nerazumevanje materijalnih okolnosti vremena o kojem se peva. Potrebno je primetiti da je suprotno stanovište, o povezanosti Homera sa mikenskom epohom, takođe počivalo na istoj ovoj osnovnoj pretpostavci o verovatnoći da epska tradicija čuva neka istorijska znanja o prošlosti. Da se to znanje ne odnosi na bronzano doba, Finli je utvrdio na osnovu evidentnih razlika između društvene strukture mikenskih zajednica bronzanog doba i modela društvene zajednice koji dominira Homerovim epovima. Ono što, međutim, nedostaje njegovoj argumentaciji jeste ubedljiva povezanost između društvene strukture, koju je pretpostavio čitajući epove, i gvozdеног doba Egeje. U nedostatku drugih istorijskih argumenata Finli je polagao mnogo nade u

buduća arheološka istraživanja, koja će, po njegovim rečima, ključno doprineti razumevanju, ne samo gvozdenog doba Egeje, već i samog Homera kao istorijskog izvora.

Iako je Finlijeva studija vremenom pretrpela brojne kritike, njegova rekonstrukcija društvene i ekonomske logike grčkih zajednica u gvozdenom dobu, dalekosežno je uticala na buduća istorijska i arheološka istraživanja. Ukazujući na ključne razlike između društvene strukture mikenskih zajednica i modela društvene zajednice koji dominira Homerovim pevanjima, Finlijeva studija je podstakla buduće istraživače da pažnju usmere ka razumevanju do tada brojnih nepoznanica vezanih za gvozdeno doba i pretpostavljenu vezu sa Homerovom „herojskom prošlošću“. Tako da su, baš kako je Finli i očekivao, sada sve oči bile usmerene ka novim rezultatima arheoloških istraživanja.

Homer, istorija i arheologija

Ključna metodološka procedura koja je uspostavljena u nastojanju da se potvrdi istoričnost Homerovog društva, odnosno „herojskog doba“, bazirala se na uspostavljanju analogija između arheoloških ostataka pripisanih mlađem bronzanom, odnosno starijem gvozdenom dobu s jedne, i društvenih i materijalnih okolnosti Homerovog sveta s druge strane. Najprostiji primer takvog zaključivanja po analogiji bazira se na izolovanju pojedinih izrazitih sličnosti, poput one između Homerovog opisa Odisejevog ratničkog šlema, izrađenog od kože na koju su pričvršćeni nizovi pločica od veprovih kljova (Ilijada, 10: 260–270) i pojedinih primeraka takvih šlemova iskopanih u okviru mikenskih šaht grobnica (npr. Dendra), kako bi se utvrdile i sve druge, ne tako očigledne, analogije i konačno zaključilo o hronološkom i svakom drugom podudaranju između Homerovog i, u ovom slučaju, mikenskog sveta (Elmer 2013, 144). Kako su se tokom druge polovine 20. veka arheološka znanja o mlađem bronzanom, odnosno o starijem gvozdenom dobu povećavala, povećao se i broj elemenata i mogućnosti za poređenje i uspostavljanje analogija, pa ipak to nije dovelo do definitivnog razrešenja, koje bi išlo u prilog jednoj ili drugoj hronološkoj vezi. Na primer, kada je arheologija uspostavila pouzdan stilsko-tipološki i hronološki sistem za klasifikaciju naoružanja i ratne opreme, ispostavilo se da je arheološke analogije za način ratovanja kao i za ratnu opremu i naoružanja koje nose Homerovi junaci moguće povezati sa različitim hronološkim etapama od bronzanog do arhajskog doba. Dalje, kada je reč o prirodi epskog jezika obe škole mišljenja polaze od pretpostavke da epska tradicija čuva neka znanja o prošlosti, uz nužno odustajanje od zahteva za potpunom činjeničnom doslednošću. To je omogućilo da hronološka preklapanja i materijalne nekonzistentnosti svojstvene epskoj tradiciji, prva grupa (koja se zalaže za vezu sa bronzanim dobom)

tumači kao naknadne izmene, dodatke i anahronizme, dok ih druga strana (koja se zalaže za veze sa gvozdenim dobom) tumači kao ostatke preživele tradicije, ili čak namerno arhaiziranje jezika u cilju postizanja dramskog efekta. Ukratko, uporede li se argumenti i kontra-argumenti za povezivanje Homerovog društva sa kasnim bronzanim, s jedne, odnosno, sa ranim gvozdenim dobom s druge strane, primetiće se da počivaju na istim pretpostavkama, na istim principima argumentacije, ali sa različitim ishodom zaključivanja, pa je teško utvrditi ko je u pravu, jer su argumenti podjednake snage na obe strane. Ove i brojne druge stranputice dovele su do toga da Entoni Snodgras (Anthony Snodgrass), krajem sedamdesetih godina 20. veka najzad odbaci svaku mogućnost korišćenja Homera kao relevantnog istorijskog izvora (Snodgrass 1974). On je tim povodom istakao da društvo i materijalne okolnosti sveta koji Homer opisuje nisu nikada postojali kao integralni deo bilo koje istorijske epohe, već je to kompozitni svet alegorijske fantazije nastao kroz hiljadugodišnju tradiciju usmenog predanja i pevanja. Kako je u procesu formiranja epova došlo do preklapanja različitih hronoloških perspektiva, Homer se, kako smatra Snodgras, ne može koristiti kao pouzdan izvor za istorijsko i arheološko istraživanje. Na Snodgrasovo tumačenje se nadovezao Oliver Dickinson (Oliver Dickinson) koji smatra da epska poezija po prirodi stvari ima vrlo malo veze sa praktičnim, svakodnevnim i realnim životnim okolnostima, već da je osnovna linija priče uvek fiksirana za individualna herojska dela smeštena u domen natprirodnog, te da epska poezija kao takva ne može biti pouzdan izvor za istorijsku realnost (Dickinson 2006, 240).

Uprkos ovakvim sumnjama, kada je početkom osamdesetih godina 20. veka otkrivena gvozdenodopska nekropola Toumba u selu Lefkandi na ostrvu Eubeja, mnogima se činilo izvesnim da će arheologija potvrditi Finlijevo tumačenje Homera i njegovu rekonstrukciju društvene strukture tokom mračnog doba Grčke. Lefkandi je priobalno naselje na zapadnoj obali ostrva Eubeje gde se arheološka istraživanja vrše od šezdesetih godina 20. veka do danas. Do sada su ovde otkriveni naselje (Xeropolis) i nekoliko nekropola u njegovom okruženju (Skoubris, Palia Perivolia, Toumba, Khaliotis, Istočna i Južna nekropola). Arheološki ostaci sugerišu da je život u naselju u Lefkandiju trajao tokom dužeg vremenskog razdoblja, od početka bronzanog doba do početka arhajskog perioda. Antičko ime naselja na ovom mestu nije pouzdano utvrđeno: neki ga povezuju sa eubejskim naseljima koja pominje Homer (Oechalia, Kerinthos) ili češće sa Lelantonom, naseljem oko kojeg se vodio čuveni Lelantinski rat između Halkisa i Eretrie krajem 8. veka p.n.e. (Thomas and Conant 1999).

Ono zbog čega je prvobitno otkriće naselja u Lefkandiju šezdesetih godina bilo važno jeste kasnoheladska IIIc faza koja je identifikovana na osnovu stratigrafskih sekvenci i pokretnog materijala, čime je sugerisano da je, za razliku od mnogih drugih mikenskih naselja koja su u ovo vreme napuštena (12 vek p.n.e.), zajednica u Lefkandiju preživela pad mikenskih palata i održala se na istom

mestu i tokom narednih vekova (Evely 2006). Ova okolnost svrstava Lefkandi u grupu lokaliteta u centralnoj Grčkoj sa važnom postpalatalnom okupacijom poput lokaliteta Mitrou (naselje i grobovi), Kalapodi (svetilište), Elateia (nekropola) i Kinos (naselje) na kojima je potvrđen manje-više neprekinut kontinuitet života između bronzanog i ranog gvozdenog doba (Lemnos 2012; Thomatos, 2004). Kaže se manje-više, zato što se među arheolozima i dalje vodi polemika oko pretpostavljenog kontinuiteta naselja Xeropolis u Lefkandiju, s obzirom na to da je u arheološkim horizontima izvesno potvrđen diskontinuitet, odnosno gašenje i, nakon nekog vremena, ponovno oživljavanje naselja na istom mestu. U nedostatku nasebinskih slojeva, o kontinuitetu života u Lefkandiju, svedoči obližnja nekropola Skoumba čiji grobovi su datovani u submikenski i proto-geometrijski period, tako da se pretpostavlja da je naselje u jednom trenutku izmešteno na neku susednu lokaciju i potom ponovo oživelo na starom mestu. Kako god, kada je naselje na lokalitetu Xeorpolis ponovo obnovljeno u proto-geometrijskom periodu (10. vek p.n.e.), život u njemu se odvijao kontinuirano sve do početka 7. veka p.n.e.

Severozapadno od naselja, u njegovom neposrednom okruženju, prostiralo se nekoliko nekropola koje se sve datuju u gvozdeno doba. Potrebno je naglasiti da, osim pojedinačnih grobova pronađenih u okviru naselja, nekropole koje bi se mogle povezati sa bronzanodopskim naseljem još uvek nisu potvrđene u Lefkandiju. Dominantan način sahranjivanja u okviru gvozdenodopskih nekropola je spaljivanje pokojnika (potvrđeno brojnim spalištima) i sahranjivanje u cist i šaht grobnicama. Od ukupnog broja grobova istraženih na ovim nekropolama, samo je u sedam grobova pouzdano potvrđena inhumacija, dok je u svim ostalim slučajevima vršeno spaljivanje pokojnika.²

Istraživanja vršena na nekropoli Toumba početkom osamdesetih godina 20. veka obelodanila su neke sasvim nove podatke vezane za materijalne okolnosti života u gvozdenom dobu. To se pre svega odnosi na količinu mediteranskog importa pronađenog u grobovima, koji nedvosmisleno ukazuje da su gvozdenodopske zajednice ostale u kontaktu sa širim mediteranskim svetom i u postmikenskom periodu. Ova okolnost ukazuje i na to da su međunarodni odnosi i razmena sa udaljenim područjima kako-tako funkcionisali nakon urušavanja

² Najstariji grobovi u okviru nekropola nalaze se na lokalitetu Scoubris, 600 metara severozapadno od naselja. Oko 60 grobova i 20 spališta koji su iskopani u okviru ove nekropole datovani su na osnovu pokretnog arheološkog materijala u submikenski i proto-geometrijski priod. Samo 100 m južno od ove nekropole nalazi se nekropola Palia Perivolia na kojoj je identifikovano 40 šaht grobova i 47 spališta koji pripadaju proto-geometrijskom i sub-protogeometrijskom periodu. Najzad 50 metara zapadno od nekropole Palia Pervolia, na zaravnjenom uzvišenju nalazi se treća nekropola Toumba (inicijalno pronađeno 36 grobova i osam spališta) čiji grobovi, kao i u slučaju Palie Perivolie, mahom pripadaju proto-geometrijskom i subprotogeometrijskom period.

sistema mikenskih palata, te da uobičajena predstava o izolovanim zajednicama gvozdenog doba nije sasvim tačna. Osim importa poreklom sa Kipra, Levanta, Egipta i Italije, grobove sa nekropole Toumba generalno izdvaja bogatstvo i opremljenost prilozima koji su iznad proseka za ono što je do tada pronalazeno u gvozdenodopskim grobovima. Takođe, poređenje sa istovremenim sahranama sa obližnje nekropole Palia Perivolia, ukazuje na ekonomski, a onda verovatno i statusno, viši položaj pokojnika sahranjenih na Toumbi u odnosu na ostatak stanovništva u Lefkandiju.

Osim što su dramatično menjala dotadašnju sliku o opštim ekonomskim i društvenim prilikama tokom gvozdenog doba Grčke, upravo su istraživanja na Toumbi otvorila novo polje mogućnosti za povezivanje Homerovog i gvozdenodopskog društva. Zapadno od ove nekropole, u njenom neposrednom nastavku, istražena je monumentalna građevinska struktura, čija namena do danas nije pozudano utvrđena (Calligas 1988; Driessen 1994; Popham, Touloupa and Sackett 1982). Reč je o pravougaonoj građevini dimenzija 50x10 m, sa apsidalnim završetkom na jednoj od kraćih strana. Ulaz sa tremom i predsobljem na istočnoj strani vodio je u centralnu, ujedno i najveću prostoriju, odakle se dalje, u pravcu zapada prostirao hodnik koji je vodio u apsidalni deo građevine. Sa obe strane ovog hodnika nalazile su se prostorije – tzv. severna, odnosno južna prostorija. Građevina je verovatno imala slamnati krov koji je podupirala spoljna kolonada drvenih stubova. Zidovi, sačuvani u pojedinim delovima u visini 1,5 m, bili su izgrađeni od nepravilno tesanog kamena u donjim i ćerpiča u gornjim delovima. U podu centralne prostorije nalazila su se dva, po svemu sudeći, istovremena groba. U jednom su pronađeni ostaci četiri konja. U drugom grobu nalazili su se kremirani ostaci muškarca sahranjeni u bronzanoj urni i inhumirani ostaci bogato ukrašene žene. Na osnovu analize pokretnog arheološkog materijala, sugerise se da je građevina bila samo kratko vreme u upotrebi tokom sredine protogeometrijskog perioda (10 vek p.n.e.), te da je još tokom istog veka bila delimično srušena i potom zatrpana iznutra i spolja velikom količinom zemlje, kamenja i ćerpiča formirajući monumentalni tumul koji je dominirao nekropolom. Istraživači koji su od 1981. do 1983. iskopavali na ovom lokalitetu izneli su hipotezu da grobovi prethode izgradnji građevine, koja je zapravo posmrtni spomenik (*heroon*) naknadno dovršen u sećanje na istaknutog vođu zajednice i njegove potomke sahranjene na istoj nekropoli (Popham, Calligas and Sackett 1993). Ubrzo nakon ove, pojavile su se alternativne rekonstrukcije reda, odnosno hronologije nastanka tumula sa monumentalnom unutrašnjom arhitekturom i bogato opremljenim sahranama, kao i polemika oko funkcije i namene celog ovog arheološkog konteksta (Crielaard 1994). Neki od kasnijih istraživača doveli su u pitanje hronološki red događaja prilikom formiranja arheološkog konteksta na Toumbi, predlažući tumačenje po kojem je građevina bila ranije u upotrebi, moguće čak kao stambeni objekat, a da joj je tek naknadno, nakon prvog rušenja, namena promenjena u spomenik i mesto kulta (vidi Thomas and Conant 1999).

Kao što se može videti iz ovog sumarnog pregleda, istraživanja u Lefkandiju su pokrenula brojne debate i nedoumice, između ostalog i povodom toga da li arheološki ostaci sa pomenutih lokaliteta otkrivaju i potvrđuju društvenu strukturu mračnog doba koju je Finli rekonstruisao čitajući Homera kao istorijski izvor. Brojni sledbenici Finlijeve teze ukazivali su pre svega na izrazitu podudarnost u načinu sahranjivanja u Lefkandiju sa Homerovim opisima sahrana (npr. Dickinson 1986, 25). To se pre svega odnosi na spaljivanje kao dominantan tretman tela prilikom sahranjivanja na pomenutim nekropolama. Dalje, bogato i luksuzno opremljeni grobovi sa predmetima stranog porekla kakvi su nađeni u grobovima na Toumbi dovode se u vezu sa raskošnim sahranama koje se organizuju u slavu Homerovih junaka. Štaviše, ostaci žrtvovanih konja u jednom od grobova neodoljivo podsećaju na četiri konja koja Ahil žrtvuje prilikom Patroklove sahrane (Ilijada 23.172). Najzad, monumentalni tumul kojim je zatrpana ova struktura upućuje takođe na nadgrobne spomenike kakvi se podižu nad grobovima Homerovih heroja (Ilijada 23.245–250). Ukratko, ostaci posmrtnih rituala, istraživani na Toumbi u periodu 1981–1983, iznošeni su više puta kao ključni argument u prilog tezi da se Homerov svet odnosi na gvozdeno doba Grčke, ili, još konkretnije, na protogeometrijski i sub-protogeometrijski period.

Pored hronološke, postulirana je istovremeno i društvena podudarnosti između Homerovog sveta i gvozdenog doba Grčke. Razlike u načinu sahranjivanja, koje se uobičajeno posmatraju u nastojanju da se razume društvena struktura, uzete su kao dokaz o postojanju jedne više aristokratske, ratničke klase koja se sahranjivala na Toumbi, dok je ostatak siromašnije populacije bio sahranjivan na drugoj, susednoj nekropoli Palia Perivolia. S tim u vezi, važno je naglasiti da je većina tzv. ratničkih sahrana potvrđena upravo na Toumbi, što je bio dodatni razlog da se sahrane na ovoj nekropoli dovedu u vezu sa višim slojevima društva, ratničkom aristokratijom Homerovog herojskog doba. Osim toga, nedoumice vezane za hronologiju i funkciju građevine na Toumbi navele su pojedine istraživače na pretpostavku da je ovde reč o stambenom objektu kojije služio kao sedište *oikosa* (Calligas 1988; Driessen 1994), u onom smislu u kojem ga definiše Finli – kao bazičnu društvenu i ekonomsku jedinicu tokom mračnog doba Grčke.

Homer i njegovi savremenici

U međuvremenu napisane su brojne kritike povodom Finlijevog datovanja Homerovog društva u 10–9. vek p.n.e. Jedna struja te kritike smatra da je neopravdano odbaciti brojne Homerove fragmente koji se podudaraju sa materijalnim i društvenim okolnostima vezanim za nastanak i razvoj polisa, koji je bio izrazito nov i drugačiji društveni poredak od onog koji Finli predlaže kada je reč o starijem gvozdenom dobu (Coldstream 1976; Morris 1986, 1987; Osborne

1996). Tako je provera jedne aktuelizovala drugu hipotezu – da Homerovi epovi ponajpre mogu odslikavati vreme u kojem su nastali u verziji u kojoj ih mi poznajemo, nekad tokom arhajskog perioda, 8–7 vek p.n.e. Osim toga, odricanje istorijske svedočanstvenosti Homerovih epova od strane pojedinih arheologa, uzrokovalo je potrebu da se iznova preispituje usmeni karakter Homerove poezije kako bi se zaključivalo o njenoj istoričnosti (Sherratt 1990).

Ijan Moris (Ian Morris), na primer, polazi od pretpostavke da je generacijsko prenošenje usmene tradicije o herojskoj prošlosti sačuvalo neko maglovito, mitsko sećanje na događaje i ličnosti iz dalekih vremena (moguće čak i iz mikenskog doba) koje se, međutim, ne može smatrati istorijski relevantnim za istorijsku rekonstrukciju. S druge strane, Homerove pripovesti o herojskom dobu, mogu, kako smatra Moris, mogu pružiti relevantne istorijske informacije, pre svega, o društvenim institucijama i ideološkim narativima iz vremena kada je njegova poezija zabeležena u formi u kojoj je mi poznajemo (Morris 1987, 45). Pozivajući se na rezultate komparativnog istraživanja drugih usmenih tradicija, Moris je ustvrdio da su Homerovo društvo i njegove vrednosti (to kako su u epu predstavljeni društveni odnosi i institucije) odraz društvenih okolnosti pevača, u našem slučaju Homera, i publike kojoj se ovaj obraćao. Dakle, Homerovi epovi reflektuju društvene okolnosti Homerovih savremenika i to sagleđane iz perspektive aristokratskih krugova 8. veka p.n.e. i njihovih napora da potvrde svoje istorijsko pravo na autoritet vođa i poglavara. Veoma važan element u Morrisovoj analizi Homera kao istorijskog izvora jesu, kako ih on naziva, nenamerani, slučajni dokazi (*unintended evidence*), koji se kriju u pozadini glavnog toka radnje. To su „neartikulisane pretpostavke“ o opštim društvenim okolnostima i vrednostima, koje se iz ugla pesnika podrazumevaju i uzimaju zdravo za gotovo i koje su upravo ključne za razumevanje društvenih vrednosti i ideoloških narativa sa kojima su ove povezane (Morris 1987, 44). Moris ističe da su društveni odnosi, vrednosti institucije koji čine prateći ambijent opevanih herojskih podviga, morali biti poznati publici kojoj su se obraćali. U suprotnom, nemoguće je objasniti kako je Homerova poezija bila tako popularna, odnosno kakva je to bila publika koja ne razume društvene odnose u koje stupaju čuveni ahajski i trojanski junaci, ili publika kojoj nisu jasne vrednosti zbog kojih neko čini herojsko delo. Idući dalje tom logikom, Moris kaže da za razliku od društvenih institucija i vrednosti koje sigurno potiču iz vremena Homerovih savremenika, područje materijalnih praksi i aktivnosti može, odnosno, kada je reč o epskoj poeziji, čak mora uključivati elemente arhaizma, fantastike i natprirodnog (Morris 1987, 44). Polazeći od toga da su materijalne okolnosti glavnog toka radnje u epskom pripovedanju uobičajeno arhaizovane, prenatlažene, odnosno vezane za natprirodno i fantastično, on odbacuje uobičajeni arheološki pristup koji koristi Homerove opise materijalnih okolnosti kako bi objasnio određeni arheološki kontekst (na primer u slučaju građevinske strukture u Lefkandiju),

i suprotno, pristup koji u arheološkim ostacima traži analogije za Homerove opise kako bi se potvrdila njegova istoričnost. Umesto toga, on koristi Homera kako bi došao do pretpostavki o društvenom i ideološkom kontekstu iz kojeg su epovi proizašli, odnosno o društvenim vrednostima koje su bile podrazumljive Homerovim savremenicima. Ove istorijske informacije, Moris, kao i drugi njemu bliski autori, potom koristi kako bi dokazao da su ideološke poruke sadržane u herojskom diskursu Homerovih epova, osim putem epske tradicije, iskazivane, i stoga arheološki vidljive, kroz posmrtno rituale, kao i putem ikonografskih predstava (Grethlein 2008; Osborne 1996; Sharrat 1990).

Sličan pristup, koji polazi od osnovne pretpostavke da Homerovi epovi reflektuju društvene i ideološke okolnosti vremena u kojem su zapisani u formi u kojoj ih mi poznajemo, nalazi se i u tumačenju Irada Malkina (Irada Malkin 1998) i Fransoa Hartoga (François Hartog 1996). U knjizi *The Return of Odysseus* Malkin predlaže da bi epsku tradiciju o putovanjima i lutanjima Odiseja i drugih grčkih heroja trebalo čitati kao istorijski izvor iz vremena susreta i upoznavanja Grka sa drugim narodima i kulturama u doba velike grčke kolonizacije (Malkin 1998). Kako se, sledstveno konstruktivističkom pristupu, kulturna značenja i identiteti uspostavljaju relaciono, odnosno u opoziciji na opaženog Drugog/e (Ber 2001; Graves-Brown i drugi 1996), smatra se da je upravo velika kolonizacija obezbedila društveni kontekst u kojem je došlo do formiranja samosvesti o nekom specifičnom grčkom kulturnom identitetu. S tim u vezi, epska tradicija sačuvana kod Homera može se smatrati istorijskim izvorom za razumevanje procesa uobličavanja kulturnog i kolektivnog identiteta među Grcima arhajskog perioda. Pod ovim se podrazumeva da Odiseja ne donosi mnogo toga faktografskog što bi se moglo potvrditi u arheološkim ostacima, već da je Odiseja i sama svojevrsni, diskurzivni artefakt uz pomoć kojeg su Grci artikulirali osećaj samorefleksivnosti koji je pokrenut u novim društvenim okolnostima. U istom, konstruktivističkom maniru zaključuje i Fransoa Hartog, u knjizi *The Memories of Odysseus* (1996) – da Homerova *Odiseja* predstavlja istorijski izvor za razumevanje procesa uobličavanja samosvesti o kulturnom poreklu i identitetu, a to uvek zahteva upoznavanje sa drugim ljudima, čudnim običajima, fantastičnim bićima, i, uopšte, da se neko otisne na putovanje „opasnim“ predelima (Hartog 2001(1996)). Ovim putem, Homera je postalo moguće čitati i kao istorijski izvor iz doba velike grčke kolonizacije koja je presudno uticala na uspostavljanje društvenih praksi i vrednosti koje, sa ove distance, opažamo kao tipične odlike antičke grčke kulture.

Sumirajući ishode akademske debate koja se pavela po pitanju istoričnosti Homerovog sveta, Suzan Šerat (Suzan Sherratt) primećuje da su različite, često suprotstavljene hipoteze o hronološkom kontekstu „herojskog doba“ proizašle zbog različitih viđenja društvene funkcije epske poezije i zbog različitog vrednovanja određenih delova sadržaja (Sherratt 1990). S jedne strane stoje oni koji

u konačnoj verziji epova vide slojeve kontinuirane tradicije usmenog prepričavanja i pevanja o velikim događajima iz „herojske“ prošlosti koja je, iako zasnovana na određenom realitetu, ipak vremenom unela brojne izmene u odnosu na prvobitni kontekst iz kojeg je potekla. Ova škola mišljenja analizira sadržaj epova tako što u njima identifikuje društvenu strukturu, institucije i uopšte materijalne okolnosti društvenog života, koje dalje putem arheoloških analogija, pokušava da poveže sa određenim etapama u razvoju antičke grčke kulture. S druge strane, perspektiva bliska Morisu, Hartogu i Malkinu naglašava da je primarna društvena uloga epske poezije da u trenutku društvene krize ideologizuje i legitimiše dominantne ideološke, političke i društvene strukture (Osborne 1996, 153–156).³ Ovaj drugi pristup, koji tretira Homerov diskurs i društveni kontekst u kojem nastaje pre nego da traga za istorijskim realitetom sadržaja Homerovih epova, doveo je do postepenog odustajanja od prethodne naučne tradicije da se u arheološkom kontekstu traže analogije za materijalne okolnosti sveta koji Homer opisuje. Time je, mogli bismo reći, tradicionalno važna, a za neke istoričare poput Finlija, čak ključna uloga arheologije za razumevanje istorijske svedočanstvenosti Homerovih epova, počela da gubi značaj.

Arheologija sećanja na „herojsko“ doba

Vidimo, dakle, da je uloga Homera kao istorijskog izvora postala predmet naučne diskusije pre više od jednog veka i da podjednakim intenzitetom traje sve do danas. Problem koji se postavio u vezi sa pretpostavljenom istorijskom realnošću Homerovog sveta ticao se potrebe da sadržaj epova ili bar neki njegovi delovi budu empirijski potvrđeni kao istorijski realitet, a arheološka istraživanja su viđena kao način da se dođe do takve potvrde. Osim arheologije, istaknutu ulogu u artikulisanju pomenutog problema imao je antropološki pristup Milamana Parija koji je ukazao na formulaičku i usmenu prirodu Homerovog jezika.

Istraživanje usmene tradicije, inicirano radovima Parija nastavljeno je narednih decenija u pravcu koji do sada nije imao naročitog odjeka u arheologiji. Reč je, pre svega, o istraživanju Voltera Onga (Walter J. Ong) socijalnog lingviste

³ Nalazeći manjkavosti kod oba pristupa, Suzan Šerat je početkom devedesetih formulisala i treći, mogli bismo reći, srednji put – tzv. *arheologiju teksta*, koji, oslanjajući se na zaključke o strukturalnim elementima epskog jezika, objedinjuje i pojašnjava vezu između svih pomenutih hipoteza. Ukazujući na strukturalne elemente epskog jezika koji su/ili nisu lako promenljivi u trenutku kada zbog društvenih i političkih pritisaka dolazi do menjanja i korigovanja usmene herojske tradicije, Šerat je identifikovala nekoliko tekstualnih, i analogno tome arheoloških, odnosno hronoloških horizonata koji prožimaju Homerove epove, a koji se mogu dovesti u vezu sa određenim prelomnim momentima u društvenoj istoriji Egeje (Sharratt 1990).

koji je, nastavljajući se na rezultate do kojih se došlo povodom „homerskog pitanja“, ustvrdio da se način verbalizacije i sledstveno tome način mišljenja i način pamćenja kod primarno usmenih zajednica bitno razlikuje od onog koji karakteriše društva koja u svakodnevnoj komunikaciji koriste pismo, te da u tom smislu, zasebnu grupu čine zajednice kod kojih je u toku tranzicija iz usmene u pismenu kulturu (Ong 2002(1982)). Insistirajući na ključnoj liniji podele na primarno usmene i pismene kulture, Ong se zapravo nadovezao na donekle kontroverznu „alfabetsku tezu“ Erika Hejvloka (Erick Havelock) koja tvrdi da je razvoj grčkog alfabeta (uvođenje samoglasnika u feničanski alfabet) bio ključni istorijski i tehnološki napredak koji je omogućio pojavu i razvoj apstraktnog, filozofskog mišljenja (1976). Ostavljajući po strani Hejvlokovu helenocentričnu i jednouzročnu⁴ perspektivu, zbog koje je ovaj dosta kritikovan (Thomas 1992), Ong je, kao i neki antropolozi (npr. Goody 1977), podržao ideju o važnosti pronalaska pisma, ali ne isključivo u kontekstu antičke grčke, nego bilo koje kulture koja u određenim društvenim i istorijskim okolnostima prelazi iz primarno usmenog u pismeni način komunikacije (Ford 2003; Wells 2015). S tim u vezi, možemo se priseliti toga da su Homerovi epovi, u verziji kakvu danas čitamo, nastali tako što je njihov izvođenje zapisano, i što je još važnije, njihov sadržaj je fiksiran i na neki način konzerviran upravo zahvaljujući širenju tehnologije pisma u periodu između 9. i 7. veka p.n.e.

Sledstveno pomenutoj antropološkoj perspektivi, možemo se pitati da li je promena načina verbalizacije (prelazak sa usmenog na pismeno kazivanje epova), nosila sa sobom i promenu načina pamćenja i sećanja na herojsku prošlost o kojoj su epovi govorili? Ovde, dakle, nije namera da se spekulise o kognitivnom i evolutivnom razvoju koji neki dovode u vezu sa pojavom pisma, nego o tome kako je tehnologija pisma, zahvaljujući kojoj je sadržaj Homerovih epova fiksiran i konzerviran, promenila način na koji su Homerovi epovi praktikovani, te kako je tim putem moglo doći do promene u pogledu načina pamćenja prošlosti kao i u pogledu društvene uloge takve prošlosti. Svako razmišljanje u ovom pravcu trebalo bi da uzme u obzir zapažanja koja tvrde da je uprkos širenju alfabeta, vekovima kasnije dominantan oblik komunikacije u mediteranskom svetu i dalje bio usmen (vidi Yunis 2003), te da je pretpostavljenu kulturnu tranziciju moguće ispravno sagledati tek ako se uzme u obzir efekat dijahrone dimenzije (Ford 2003; Wells 2015). Drugim rečima, problematizovanje uloge Homera, i, uopšte, epske poezije kao istorijskog izvora zahteva da se uzme u obzir okolnost da je pomenuta poezija prevedena iz jednog u drugi medij negde u periodu 8–7. veka p.n.e. i da time nastupa svojevrsna prekretnica u recepciji ovog dela, ali da dijahroni efekti pretpostavljene prekretnice i dalje nisu u punoj meri razumljivi.

⁴ Tehnološki determinizam koji leži u osnovi Hejvlokove teze tretira alfabet kao autonomnu silu u intelektualnoj istoriji, dok su kasnije studije pokazale da posledice upotrebe pisma zavise od načina na koji se ono koristi u datom društvenom kontekstu.

Arheološko problematizovanje fenomena *društvenog sećanja* (*social memory*) sa posebnim akcentom na ulogu materijalne kulture u procesu formiranja i čuvanja kolektivnih predstava i narativa o prošlosti, moglo bi, uz pomoć Homera, voditi ka boljem razumevanju dinamike društvenih procesa (odnosno pomenutih efekata dijahrone dimenzije) izazvanih širenjem pismenosti. Društveno sećanje, odnosno način na koji zajednica tumači i razume prošlost podrazumeva kontinuirane i paralelne procese selekcije, konstrukcije i čuvanja određenih predstava o prošlosti kako bi se tim putem dao legitimitet određenim vrednostima, ciljevima i potrebe u sadašnjosti (Van Dyke 2011, 237). Društvena recepcija prošlosti, nije dakle, totalitet prošlih događaja, iskustava i emocija, nego selektivno opažanje koje je upravljano od strane različitih društvenih grupa u borbi za moć i nametanje sopstvenih interesa i vrednosti. Istraživanja na ovom polju, često označenom kao zasebna oblast arheološkog istraživanja – tzv. *arheologija sećanja* (*archaeology of past*) (Alcock, 2002; Van Dyke 2011; Van Dyke and Alcock 2003), upućuju na jedno opštije stanovište, a to je da, postojanje društvenog sećanja zahteva da prošlost bude, na ovaj ili onaj način, materijalizovana. Suprotno tradicionalnim progresivističkim stanovištima u okviru teorije socio-kulturne evolucije, o tome da se kognitivni kapacitet za istorijsku samosvest pojavio relativno kasno u ljudskoj istoriji (Pluciennik 2005, 39–60),⁵ upravo arheologija prošlosti pokazuje da usmene zajednice u praistoriji, baš kao i savremena pismena i digitalizovana društva, svako na svoj način, koriste objekte materijalne prirode kako bi tim putem objektivizovali, postvarili i legitimizovali društveno sećanje. Ako izradu, upotrebu i manipulaciju objektima materijalne prirode pretpostavimo kao prateći element u procesu formiranja društvenog sećanja, onda bismo praksu zapisivanja istorijskih narativa mogli okarakterisati kao jedan viši stepen materijalizacije, ili kao novu tehnologiju uz čiju pomoć je sećanje na „herojsku prošlost“ fiksirano i konzervirano i u izvesnom smislu materijalizovano. Sada se, neizbežno, nameće pitanje u čemu se sastojala prednost ove nove tehnike u postupku materijalizacije društvenog sećanja?

Istraživanja na polju arheologije sećanja već su došla do određenih rezultata o ulozi koju je materijalna kultura imala u recepciji „herojske prošlosti“ u vreme Homerovih savremenika (Antonaccio 1994; Grethlein 2008), kao i tokom narednih vekova antičke prošlosti (Alcock 1997; Whitley 1994). Uporedo korišćenje Homerovih opisa koji se odnose na upotrebu objekata materijalne prirode kako bi se referisalo na prošlost i stručne opservacije nad istim tim objektima u arheološkom kontekstu, navode pojedine istraživače na zaključak da je sećanje na „herojsko doba“, osim putem epske tradicije, iskazivano i kroz ikonograf-

⁵ Teorije o sociokulturnoj evoluciji iz 19. veka mahom su evolutivni stupanj civilizovanog društva izjednačavale sa razvojem i upotrebom pisma, što je, kako se smatralo, bio ključni preduslov za pojavu i razvoj istorijskog pamćenja.

ske predstave, posmrtno rituale (tzv. herojske sahrane), određene građevinske poduhvate, te putem razmene pokretnih komemorativnih artefakata (institucija razmene darova)(Alcock 2003; Antonaccio 1994; Grethlein 2008; Morris 1987; Osborne 1996; Sharrat 1990; Whitley 1994). Iako se neretko sugerše da društveno pamćenje Homerovih savremenika nije bilo naročito dugovečno, nego da je sezalo u nazad tek dve do tri generacije (Grethlein 2008),⁶ manipulacija pomenutim materijalnim objektima svakako je imala prevashodan cilj da sećanje na „herojsko doba“ prenese sa generacije na generaciju, da ga, dakle, sačuva u vremenu. Ako je tehnologija pisma donela nešto novo, onda su to bile nove mogućnosti u pogledu lakšeg i bržeg širenja, odnosno materijalizovanja društvenog sećanja, ne samo u vremenskoj, nego i u prostornoj dimenziji. S tim u vezi, možemo se priseliti da se kroz nekoliko vekova, u vreme helenističkih monarhija i kasnije tokom rimske vlasti, sećanje na Homerovo „herojsko doba“ proširilo na prostoru hiljadama milja udaljenom od mesta na kojem su Homera slušali njegovi savremenici. Verzija epova koja je jednom zapisana, potom bar jednom zvanično kodifikovana (u vreme Pizistratove tiranije), sada je, i bez talentovanog i veštog naratora i rapsoda, mogla dopreti do ušiju onih u Aleksandriji ili u Antiohiji, i ne samo u vreme panhelenskih festivala, nego svakodnevno, u školi, kao obavezan deo građanskog vaspitanja. Prednost nove tehnologije u širenju društvenog sećanja o slavnim uzorima iz prošlosti, između ostalih i o Homeru, ogleda se i u tome što je jedna od poluga vladarske moći u vreme helenizma bila izgradnja Biblioteke i pratećeg Muzeona, dve nove društvene institucije koje su bile u direktnoj vezi sa širenjem pismenosti (Coqueugniot 2013; Eko 2004, 278; Foks 1999, 411; Habicht 1990; Kuzmanović 2009, 2015; Settis 2006, 69). Iako ne nužno uzročno-posledična, veza između prelaska na novu tehnologiju društvenog sećanja s jedne i pojave i razvoja imperijalističkih oblika vladanja i upravljanja s druge strane, u ovom slučaju je više nego očigledna. To svakako ne znači da je ovo bila niti jedina niti nužna društvena posledica širenja nove tehnologije.

Važnost tehnoloških inovacijau području ljudske komunikacije, kao što je bio pronalazak pisma ili mnogo kasnije štampe, moguće je bilo uočiti, kako je istakao Ong, tek u eri elektronskih medija (radija i televizije) koji su, u vreme kada je on pisao, uveliko promenili način komunikacije na Zapadu. Danas, kada prelazak na informatičke tehnologije i „nove medije“ dramatično i globalno menja način života i, sledstveno tome, stvarnost koju živimo, čini se da je više nego aktuelno iznova problematizovati kulturne posledice izazvane uvođenjem tehnologije pisma od kojih je, fiksiranje sadržaja Homerovih epova u arhajskom periodu bila samo jedna u nizu promena.

⁶ O različitim perspektivama po ovom pitanju videti Antonaccio 1994.

Literatura

- Alcock, E. Suzan. 1997. "The Heroic Past in a Hellenistic Present". In *Hellenistic Constructs. Essays in Culture, History and Historiography*, eds. Paul Cartledge, Peter Garnsey and Erich Gruen, 20–34. Los Angeles: University of California Press.
- – –. 2002. *Archaeologies of the Greek Past: Landscape, Monuments and Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Antonaccio, Carla M. 1994. Contesting the Past: Hero Cult, Tomb Cult, and Epic in Early Greece. *American Journal of Archaeology* Vol. 93, No. 3: 389–410.
- Belgen, C. 1962. *The Mycenaean Age: the Trojan War, the Dorian Invasion, and Other Problems*. Cincinnati: University of Cincinnati.
- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstruktivizam*. Beograd: Zepter.
- Bounia, Alexandra. 2004. *The nature of Classical Collections 100BCE–100CE*. Hampshire and Burlington: Ashgate.
- Calligas P. G. 1988. "Hero Cult in Early Iron Age Greece, in Early Greek Cult Practice". *Proceedings of the Fifth International Symposium at Swedish Institute at Athens* (1986), 229–234. Stockholm.
- Chadwick, John. 1970 (1958). *The Decipherment of Linear B*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crielaard, Jan Paul. 1994. The Hero's Home. Some Reflections on the Building at Toumba, Lefkandi. *Topoi* 4: 251–270.
- Coqueugniot, Gaele. 2013. "Where was the royal library of Pergamum? An institution found and lost again". In *Ancient Libraries*, eds. Jason König, Katerina Oikonomopoulou and Greg Woolf, 109–123. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dickinson, Oliver. 1986. Homer, the Poet of the Dark Age. *Greece and Rome, Second Series* Vol. 33, No. 1: 20–37.
- – –. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Century BC*. London: Routledge – Taylor and Francis Group.
- Dietler, Michael. 2005. "The Archaeology of Colonization and the Colonization of Archaeology – Theoretical Challenges from an Ancient Mediterranean Colonial Encounter". In *The Archaeology of Colonial Encounters – Comparative Perspectives*. ed. G. J. Stein, 33–68, Santa Fe: School of American Research.
- Driessen, J. 1994. The Hero's Home: Some Reflections on the Building at Toumba, Lefkandi. *Topoi* 4: 251–270.
- Dyson, L. Stephen. 2006. *In the Pursuit of the Ancient Past. A History of Classical Archaeology in Nineteenth and Twentieth Centuries*. New Haven and London: Yale University Press.
- Eko, Umberto. 2004. *Istorija lepote*. Beograd: Plato.
- Elmer, F. David. 2013. Poetry's Politics in Archaic Greek Epic and Lyric. *Oral Tradition* 28/1: 143–166.
- Evely, Don. (ed.) 2006. *Lefkandi IV: The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis. BSA Suppl. 39*. London: The British School at Athens.
- Finley, Moses I. 1982(1954). *The World of Odysseus*. New York: New York Review of Books.

- Ford, Andrew. 2003. "From Letters to Literature: Reading the 'Song Culture'". In *Written Texts and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece*, ed. Harvey Yunis, 15–37. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foks, L. 1999. „Helenistička kultura i književnost.“. U *Oksfordska istorija Grčke i helenističkog sveta*. Beograd: Clio.
- Goody, Jack. 1997. *Domestication of the Savage Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graves-Brown, Sian Jones and Clive Gamble (eds). 1996. *Cultural Identity and Archaeology*. London: Routledge.
- Grethlein, Jonas. 2008. Memory and Material Objects in the Iliad and the Odyssey. *Journal of Hellenic Studies* Vol. 128: 27–51.
- Habicht, Christian. 1990. Athens and the Attalids in the Second Century B.C. *Hesperia* Vol. 59, No. 3: 561–577.
- Havelock, Eric A. 1976. *Origins of Western Literacy*. Toronto: Ontario Institute for Studies in Education.
- Hartog, François. 2001(1996). *Memories of Odysseus. Frontier tales from ancient Greece*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Homer. 1948. *Ilijada* (preveo Tome Maretić). Zagreb: Matica Hrvatska.
- Kousser, Rachel. 2005. Creating the Past: The Vénus de Milo and the Hellenistic Reception of Classical Greece. *American Journal of Archaeology* 109: 227–250.
- Kuzmanović, Zorica. 2009. Koncept helenizma – ideološke implikacije. *Godišnjak za društvenu istoriju XV/ 1–3*: 57–77.
- — —. 2015. Recepcija prošlosti u helenističkom periodu: ugledanje, kopiranje i kolekcionarstva. *Arhaika* 3: 149–165.
- Lemnos, S. Irene. 2000. "Songs for heroes: the lack of images in early Greece." In *World and Images in Ancient Greece*, ed. by N. K. Rutter and B. A. Sparkes, 11–22. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- — —. 2012. Euboea and Central Greece in the Post-palatial and Early Greek periods. *Archaeological Reports* 58: 19–27.
- Malkin, Irad. 1998. *The returns of Odysseus. Colonization and Ethnicity*. Berkeley: The University of California Press.
- Morris, Ian. 1986. The use and abuse of Homer. *Classical Antiquity* 5: 81–138.
- — —. 1987. *Burial and ancient society. The rise of the Greek city-state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- — —. 1994. Archaeologies of Greece. *Classical Greece – Ancient Histories and Modern Archaeologies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, Ian and Barry B. Powell. 2006. *The Greeks. History, Culture and Society*. New Jersey: Pearson, Prentice Hall.
- Nilsson, Martin. 1933. *Homer and Mycenae*. London: Methuen.
- Ong, Walter J. 2002 (1982). *Orality and Literacy. The Technologizing of the World*. London: Routledge.
- Osborne, Robin. 1996. *Greece in the Making: 1200–479. BC*. London: Routledge.
- Palmer, Leonard R. 1961. *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets*. London: Faber and Faber.

- Pluciennik, Mark. 2005. *Social Evolution*. London: Duckworth
- Parry, Milman. 1971. *The making of Homeric verse. The collected papers of Milman Parry*, ed. by Adam Parry. Oxford: Oxford University Press.
- Popham, Mervyn R., E. Touloupa and L. H. Sackett. 1982. The hero of Lefkandi. *Antiquity* 56: 169–178.
- Popham, Mervyn R., P. G. Calligas and L. H. Sackett (eds). 1993. *Lefkandi II: The Protoegeometric Building at Toumba. Part 2: The Excavation, Architecture and Finds*. London: British School at Athens, Supplementary Volumes No. 23.
- Settis, Salvatore. 2006. *The Future of The Classical*. Cambridge: Polity Press.
- Sherratt, E. Suzan. 1990. 'Reading the text': archaeology and the Homeric question. *Antiquity* 64: 807–824.
- Snodgrass, M. Anthony. 1974. An historical Homeric society? *Journal of Hellenic Studies* 94: 114–125.
- Thomas, Rosalind 1992. *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomas, C. G. and C. Conant. 1999. *Citadel to City State, 1200–700 B.C.E*. Bloomington: Indiana University Press.
- Thomatos, Marina. 2004. Re-evaluation of the settlement evidence of the late Helladic IIIc1. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* Vol. 4–1: 83–90.
- Van Dyke, Ruth M. 2011. "Imagined Pasts Imagined. Memory and Ideology in Archaeology." In *Ideologies in Archaeologies*, eds. R. Bernbeck and R. H. McGuire, 203–233. The University of Arizona Press.
- Van Dyke, Ruth M. and Suzan Alcock. 2003. "Archaeologies of Memory: An Introduction". In *Archaeologies of Memory*, eds. Ruth M. Van Dyke and Susan Alcock, 1–15. Malden and London: Blackwell.
- Vidal-Nake, Pjer. 2003 (1990). *Grčka demokratija u historiji. Oglеди iz stare i moderne historiografije*. Čačak: Gradac.
- Wells Colin, 2015. The Coming Classics Revolution, Part I: Argument. *Arion* 22.3 (Winter), 37–80.
- Whitley, James. 1994. The Monuments That Stood before Marathon: Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica. *American Journal of Archaeology* Vol. 98, No. 2: 213–230.
- Wilk, Richard R. 1996. *Economies and Cultures. Foundation of Economic Anthropology*. Colorado and Oxford: Westview Press.
- Yunis, H. 2003. *Written Texts and Rice of Literate Culture in Ancient Greek*. Cambridge University Press.

Zorica Kuzmanović
Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

The Role of Homeric Epics in Archaeological Research

Throughout the history of classical scholarship, the research into the presupposed historical testimonial value of the Homeric poems – Iliad and Odyssey, has been founded upon the need to empirically confirm the contents of the epics, or at least some of their elements, as a historical reality; the archaeological study has been geared towards the confirmation through material evidence. The first part of the paper lays out the circumstances and research trends that caused this approach to Homer as a historic source.

Apart from archaeology, an important role in the formulation of the problem of Homeric epics was played by Milman Parry's anthropological approach, establishing the oral character of Homer's language. Although this conclusion remains key to understanding Homer as a historical source, other important conclusions of the study in oral tradition have remained largely unexplored from the perspective of archaeological research. Therefore, in the second part of the paper the proposition is put forward to approach the testimonial value of the Homeric poems from a more general anthropological perspective, leading to alternative paths to the archaeological understanding of Homer. The epics will be presented as an historical source for understanding the cultural change indicated by the fact that the relatively long continuity of oral transmission of the poems entered a new chapter during the Archaic period, when due to the new technology of writing, they were translated from the oral to written medium of communication.

Keywords: Homer, Late Bronze Age, Iron Age, Archaic Greece, written vs. oral society, Heroic Age, social memory

*Rôle de la poésie épique homérique
dans les recherches archéologiques*

L'étude du supposé témoignage historique des épopées d'Homère, Iliade et Odyssée, était, durant la majeure partie de l'histoire de la discipline classique, fondée sur le besoin de confirmer empiriquement que le contenu des épopées, ou au moins leurs certains éléments, étaient une réalité historique et les recherches archéologiques sont considérées comme le moyen d'obtenir cette confirmation basée sur les preuves matérielles. La première partie du travail explique les circonstances et les tendances dans les recherches qui ont rendu dominante l'approche qu'Homère est une source historique.

À part l'archéologie, le rôle important dans l'articulation du problème mentionné appartient à l'approche anthropologique de Milman Parry et de ses successeurs qui ont établi le caractère oral de la langue homérique. Bien que cette découverte reste jusqu'à nos jours une découverte clé pour la compréhension d'Homère en tant que source historique, d'autres conclusions importantes ressortissant des recherches anthropologiques sur la tradition orale d'Homère ou autre, ne sont, pourtant, ni considérés ni exploitées pleinement dans les recherches archéologiques. C'est pourquoi la deuxième partie du travail proposera de considérer le témoignage historique de l'œuvre homérique d'une perspective anthropologique plus générale pour pouvoir ainsi élaborer d'autres approches alternatives d'utilisation d'Homère dans les recherches archéologiques. Plus concrètement, Homère sera présenté en tant que source historique laissant comprendre le changement culturel qui se trouverait derrière le fait que la continuité de relativement longue durée de la tradition orale et des chants épiques est entrée dans un nouveau chapitre de son histoire durant l'époque archaïque où les épopées, grâce à la diffusion de la technologie d'écriture, ont été mises à l'écrit pour la première fois et ainsi, d'une certaine manière, traduites de l'oral à l'écrit.

Mots-clés: Homère, âge du bronze final, âge du fer, époque archaïque, société écrite vs société orale, âge héroïque, mémoire sociale

Primljeno / Received: 27. 6. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 22. 7. 2018.